

Драгиша Бојовић

ORCID 0000-0001-5013-0311

Универзитет у Нишу, Центар за црквене студије, Ниш
dragisa.bojovic@filfak.ni.ac.rs

Хиљаду година слављења Пресвете Богородице у српској поезији

Кључне речи: Богородица, поезија, српска књижевност, жанрови

Уметничко богатство једне националне књижевности потврђује се на различите начине. Важно место у том вредновању заузима и присуство сакралног и свештених тема и мотива. Ова чињеница нарочито добија на значају ако се имају виду историјска и идеолошка искушења кроз које је пролазио српски народ. Векови и деценије османског ропства и комунистичке пошаста су добрим делом одредили токове српске књижевности, а њен очекивани развој повремено заустављали или скретали ка уметничким маргинама. Понекад су невоље, на другој страни, доводили и до плодотворног утицаја и до неочекиваних песничких одговора на изазове времена.

Један од књижевних континуитета који потврђује не само стваралачку виталност српске књижевности, већ и присуство живе вере међу ствараоцима, је песничко слављење Пресвете Богородице односно српска теотоколошка поезија. Њено присуство у српској поезији је знатно израженије од присуства мотива Господа Исуса Христа. Континуитет какав је везан за Мајку Божју није могуће успоставити кад је реч о поезији посвећеној Господу. Један од разлога може бити и „поверење у Богородицу“¹. То поверење је засновано на њеном заступништву људског рода и условљено је њеном улогом на Страшном Христовом суду, када ће она бити заступница свих оних који се

¹ Израз Драгана Стојановића. Видети: Д. Стојановић, *Поверење у Богородицу*, Београд 2007, с. 92. Говорећи о „Четири канона“ Ивана В. Лалића, аутор каже: „Велико је поверење Лалићево у Богородицу. Оно је, делом и стога јер је песнички развијено, веће од традиционалних представа, па и догматских клаузула о томе ко је Марија и каква је њена улога у повести спасења. За то поверење требало је наћи поетски израз, и Лалић га је у *Четири канона* нашао“.

надају да ће њен Син бити милостив према греховном човеку. У природи је човековог бића да очекује заштиту и да верује у утицај који Мајка има на Сина. Ово је нарочито изражено у оним песмама есхатолошког усмерења, као и у оним у којима је значајно присуство мотива страдања.

Поштовање према Пресветој Богородици није само песничког карактера. У средњовековној Србији то поштовање је нарочито било изражено, и преко задужбинарства. Своју ктиторску делатност Стефан Немања је започео подизањем храма у Топлици, посвећеног Њој, која је „Мајка Цркве“, а тиме и Мати цркве која се са Симеоном и Савом рађала. У Њену част биће подигнути и Студеница и Хиландар. Претпоставља се да је у време српских средњовековних владара подигнуто преко сто храмова посвећених Мајци Господа Исуса Христа, а деспот Стефан Лазаревић је Београд, своју престоницу, сматрао градом Пресвете Богородице. У богатом и уметнички особеном српском фрескосликарству и иконопису посебно место има и Богородица, а њени иконографске типове, преко симбола и богослужбене контекстуализације, налазимо и у српској поезији, од Богородице Шире од Небеса до Богородице Умиљеније. Као што реч утиче на слику (фреску, икону), тако и ова својом непосредношћу и уметничким изразом утиче на реч односно књижевни текст. Поштовање Пресвете Богородице је присутно и у бројним повељама владара, али, пре свега, у животу цркве – преко молитава и богослужења. Славу и похвалу јој узносе монаштво и свештенство, једном речју цела црква укључујући и верни народ².

Песнички молитвени записи упућени Богородици и Христу постоје код Срба и пре Светога Саве и утемељења националне књижевности. Припадају чувеном српском писару Димитрију Синаиту, чија је писарска и књижевна активност везана за Синајску Гору (крај XI и почетак XII века)³. Управо је

² Видети: Д. Бојовић, *Реч „шира од песме“ у част „Шире од Небеса“*, [у:] *Радуј се јер те српска уста хвале. Антологија српске теотоколошке поезије (од XI до XXI века)*, Ниш 2020, с. 16.

³ Избор српских теотокошких песничких текстова налази се у антологији аутора овог рада: *Радуј се, јер те српска уста хвале...* Заступљени су следећи песници: Димитрије Синаит, Доментијан, Архиепископ Данило Други, Монах Никодим, Непознати аутор, Старац Никон Јерусалимац, Димитрије Кантакузин, Гаврил Стефановић Венцловић, Арсеније Јовановић Шакабента, Аутори лирски народних песама (3), Аутори акатиста у част икона Пресвете Богородице (4), Лаза Костић, Свети Владика Николај Велимировић, Свети Јустин Поповић, Васко Попа, Матеја Матејић, Иван В. Лалић, Брана Црнчевић, Љубомир Симић, Петар Пајић, Љубиша Ђидић, Алек Вукадиновић, Митрополит Амфилохије Радовић, Раша Перић, Магија Бећковић, Момир Војводић, Слободан Ракитић, Зоран Милић, Милосав Славко Пешић, Адам Пуслојић, Ранко Павловић, Радомир Андрић, Рајко Петров Ного, Слободан Зубановић, Милосав Тешић, Новица Тадић, Ђорђе Николић, Братислав Милановић, Будимир Дубак, Рајко Лукач, Анђелко Анушић, Љиљана Хабјановић Ђуровић, Милица Краљ, Ненад

у једној његовој молитви наглашено Богородичино покровитељство и Христово заштитништво⁴. Са развојем житија долази и до значајног присуства поджанрова у њему, међу којима је и молитва. У Доментијановом *Житију Светога Саве*, као и у *Житију краљице Јелене* Архиепископа Данила Другог, главни јунаци (Сава и Јелена) упућују молитве Богородици са свешћу да је Господ увек послушљив за њихове молитве⁵.

Од краја XIV века у српској теотоколошкој поезији јавља се и мотив страдања, као и есхатолошки мотиви. Страдање манастира Грачанице у деветој деценији овог века и спаљивање књига у њеном пиргу од стране Турака мотивисаће познатог грачаничког писара Монаха Никодима да напише молитву Богородици, коју, као и грачанички сликар, види као Посредницу⁶. Време након Косовске битке карактеришу нове околности и невоље, а у својеврсном историјском ковитлацу почетком XV века нашао се деспот Стефан Лазаревић, притиснут између унутрашњих проблема и непрестаних турских освајања. Ни у таквим околностима српски деспот не заборавља на заступништво Пресвете Богородице, којој посвећује новоподигнути престо-ни град Београд. На другој страни, неки непознати песник, дубоко свестан тешке деспотове позиције, саставља молитву за деспота, за његово спасење, као и за спасење православног српског народа – *Молитву молебну свесветој Владичици нашој Богородици и увек Деви Марији, заступници рода хришћанског, говорена на литији са светим крстовима*. Поред узношења похвалних и молитвених тонова, песник у покајничком духу износи и читав репертоар грехова насталих у његовом и деспотовом роду.

Нема сумње да је читав XV век био век колективне драме и индивидуалног страха и страдања. То се можда најбоље види на примеру града Новог Брда и његовог песника Димитрија Кантакузина. Турским разарањем града пређен је пут од сјаја и материјалног богатства до егзодуса и људске патње обојене личним грехом и падовима⁷. Загледан у страдање свих, али највише у своју грешност, Димитрије Кантакузин ствара монументалну песничку грађевину посвећену Богородици, најлепшу у српској средњовековној пое-

Грујичић, Ђорђе Сладоје, Драгомир Костић, Иван Негришорац, Милко Грбовић, Боривој Рашуо, Верољуб Вукашиновић, Ранко Ђиновић, Монахиња Стефанида, Милан Михајловић.

⁴ *Радуј се, јер те српска уста хвале...*, с. 19. О Димитрију Синаиту и његовом значају у српској култури видети: В. Савић, *Српска књижевна реч у својим првим столећима*, Подгорица–Ниш 2019, с. 91–110.

⁵ *Радуј се, јер те српска уста хвале...*, с. 22.

⁶ Ђ. Трифуновић, *Огледи и преводи. XIV–XVII век*, Београд 1995, с. 21.

⁷ О улози Богородице у спасавању од непријатељске опсаде градова видети: А. Наумов, *Богородичне иконе и ритуализација одбране града*, „Црквене студије” 2006, т. 3, с. 187–198.

зији. Од почетног плача, у првима строфама песме, до завршног хајретизма у последњој строфи уздиже се јединствена песничка лествица анагошког усмерења, лествица која држи терет есхатолошке драме света и појединца. Душа која дрхти пред слутњом да ће свет нестати у свом апокалиптичном крају и која чека разлучење од тела постаје субјект који повезује живљење овог света и живот будућег века. Позајмљујући чувени есхатологизам апостола Павла о нестанку обличја овог света (1 Кор 7,31), као и читав низ других библијских и патристичких мотива о пролазности и крају света, Кантакузин својој песми даје универзални оквир и космолошке размере. Централни догађај у том оквиру је страшни суд, на којем посебно место има Пресвета Богородица, заступница људског рода. Њој се обраћа песник, пред њом плаче, њој се моли и њу хвали у завршном делу песме. Иако богате мотивске разуђености, ово је песма једне синтезе и једног усмерења. Она спаја хронос и еон, ово време и оно есхатолошко, она гради путању између земље и неба, она је „икона“ Богородице Умиљеније у којој доминира симболика милости и заступништва. Израз *умиљеније* Кантакузин ставља и у наслов своје песме чиме проширује њена жанровска одређења (молитва, похвала, плач) иконографским значењем: *Молитва с умиљенијем Пресветој Владичици нашој Богородици Госпођи, с малом похвалом дело Димитрија Кантакузина, у стиховима слађа од меда и саћа*⁸. Овим се показује да је песник био одличан познавалац не само хришћанског предања и црквене химнографије, већ и познавалац византијске иконографије. Нема сумње да је његова *Молитва Богородици*

уметнички одговор на све изазове апокалиптичног века. Једна велика тема о крају света, са свим њеним есхатолошким елементима, транспонована је у драматику личног песничког преживљавања. Тек се понегде појављују знаци шире колективне условљености таквог става. Кантакузинов креативни захват има за последицу дело вишеслојног значења, а тематско-мотивски дуализам битна је одлика песничког стваралачког поступка. Тај се дуализам огледа кроз однос светлости и таме, скепсе и наде, греха и спасења, ниҳилизма и оптимизма и сл. Вредности *Молитве Богородици* не наводе само на песников стваралачки таленат, већ и на уметничку школованост и умеће. Само је писац великог литерарног и теолошког образовања могао синтетизовати на тако артистички начин све поменуте идеје у једну складну песничку целину. Читајући Кантакузинову песму као да гледамо неку грандиозну фреско-композицију са мноштвом представа и детаља⁹.

⁸ О другим иконографским елементима у песми видети: Д. Бојовић, *Песник будућег века. О поезији Димитрија Кантакузина*, Приштина 1995, с. 58–66.

⁹ *Ibidem*, с. 67.

Потпуно компатибилан по мотивима претходној песми је Кантакузин нов *Молебни канон Богородици*. Може се и поуздано утврдити идентичност појединих строфа (из молитве) и тропара (из молебног канона). Овом делу, као нека врста пролога и послесловија (поговора), припадају још два његова песничка текста¹⁰. Тиме теотоколошки опус Димитрија Кантакузина заузима најзначајније место у овој врсти српске поезије.

У постсредњовековном периоду издвајају се песме Гаврила Стефановића Венцловића и Арсенија Чарнојевића Шакабенте док је епоха романтизма обележена песмом Лазе Костића *Santa Maria della Salute*. Иако се најчешће дефинише као љубавна песма, она у себи носи снажан есхатолошки¹¹ и теотоколошки потенцијал¹². Поред тога и рефрен песме непрестано подсећа и самог аутора и читаоце на присуство Богородице и стално очекивање њене милости и заступништва. Дакле, и у оним деловима песме доминантно љубавних и есхатолошких мотива није искључено њено присуство. Богородица није обичан саговорник. Њоме се означава „смер ка ареалу светости, било да се из земаљске перспективе гледа где је он, било да се то чини из оне космичке“.¹³ Поред тога, Богородица је и посредница која освећује и простор и време и ствара претпоставке, тиме што је постала мајка Божја, да се и у будућем времену напредује. Једно ретко библијско место (2 Кор 3,18) које говори о томе да се и у Царству Небеском, где је све савршено, може нешто мењати нашло се у завршници Костићеве песме. Реч је о напредовању у слави: „из славе у славу“ код Апостола Павла односно у „славу слава“ код Лазе Костића. Димитрије Кантакузин се у својој песми *Молитви Богородици* ослонио на кључни есхатологизам пролазности времена Светог апостола Павла (1 Кор 7,31), док Лаза Костић асоцира на његов кључни есхатологизам будућег века (2 Кор 3,18). Несумњиво да Костићева песма није само знамен свога времена, већ својим значајем и уметничким донетима „држи“ векове ове поезије.

Оно што може изгледати као неочекивано је одсуство теотоколошких песничких мотива између два светска рата. Ова празнина делимично је попуњена појавом песника Владике Николаја Велимировића. Песнички израз Владике Николаја је разноврстан. Користи молитвену поетску прозу у песмама: *Мајко Небесна, Молитва пред чудотворном иконом Мајке Божје Пећке*

¹⁰ *Радуј се, јер те српска уста хвале...*, с. 60–61. Види и: Д. Бојовић, *Песник будућег века...*, с. 80.

¹¹ О песми као есхатолошкој поеми видети: Д. Бојовић, *Српска есхатолошка књижевност*, Ниш, К. Митровица 2003, с. 49–55.

¹² Аутор овог рада уврстио је песму у антологију имајући у виду њену неоспорну теотоколошку оријентацију.

¹³ Д. Стојановић, *Поверење у Богородицу...*, с. 62.

и *Молитва Пресветој Богородици*. Риму користи у песмама: *Мали канон Пресветој Богородици Јављеници, Царици тишине; Љубостињски канон Богородици – Царици тишине и Успеније Богородице*. Даровити беседник и апологета, Владика Николај, као и у другим својим песмама, испољава и овде неоспорни песнички таленат.

На другој страни, такође неочекивано, у време идеолошког мрака након Другог светског рата не замиру песнички гласови. Молитве бројних песника упућене су пре свега Богородици Тројеручици, чувеној икони хиландарској. Највећи број песама је управо посвећен њој и то певање не престаје ни данас¹⁴. Потребно је поменути бар неколико аутора, који се молитвено или похвалом обраћају Тројеручици: Васко Попа, Матеја Матејић, Иван В. Лалић, Љубомир Симовић, Матија Бећковић, Адам Пуслојић, Братислав Милановић, Ђорђо Сладоје, Иван Негришорац, Милан Михајловић и други.

У једном оваквом прегледу српске теотоколошке поезије свакако значајно место припада савременим песницима. Није, међутим, могуће поменути сва значајнија остварења. Незаобилазне су свакако песме Ивана В. Лалића, међу њима и антологијска песма *Шапат Јована Дамаскина*. У изузетном преплитању древне приче (о трећој руци) у чијем центру је Свети Јован Дамаскин и мелодије Костићеве песме и њеног рефрена (*Опрости, мајко света, опрости*) Лалић је, међу јавом и међу сном, изаткао јединствену уметничку пређу у српској поезији¹⁵. Поред ње, он ствара својеврсну поему посвећену Богородици, коју граде завршне строфе „Четири канона“. Поема се конституише водоравним читањем тих строфа¹⁶.

У најзначајније српске песме посвећене Богородици спада песма Љубомира Симовића, *Десет обраћања Богородици Тројеручици Хиландарској*. Ова је песма посвећена трећој руци, коју песник доживљава као руку спаса. Она приводи чамце у благу луку, откључава браве спашавајући од невоља, мери и милује, њен длан је кров бескућницима, она држи цркву спасења, рањене и пребијене исцељује, уздиже невољнике из јама, прима душе грешних и сади храст спасења, који у небеса уздиже сахрањене. Иако у песми доминирају мотиви страдања, песник увођењем „руке спаса“ промовише могућност избављења из невоља и пева химну о вери и нади.

¹⁴ Међу млађим песницима треба поменути Вукосава Илића и Милицу Миленковић. Илић је и аутор неколико акатиста који су у богослужбеној употреби.

¹⁵ Стиховима, мелодијом и мотивима са Костићевом песмом комуницирају и песме Слободана Зубановића (*Конак у Кареји*) и Митрополита Амфилохија Радовића (*Санта Марија ди Трастевере*). Видети: *Радуј се јер те српска уста хвале...*, с. 173 и 200.

¹⁶ Б. Турањанин Николопулос, *Невјеста Невјесна у савременом српском пјесништву*, [у:] *Православно монаштво*, уредник Драгиша Бојовић, Ниш 2019, с. 411.

Четире песме Матије Бећковића (*Богородица Тројеручица*, *Трорука чудотворка*, *Богородица Тројеручица заштитница српских песника* и *Учини ми љубав*) обезбеђују му једно од најзначајнијих места међу песницима теотоколошке поезије. Песма „Богородица Тројеручица“ је једна од најособенијих похвала у српском песништву. Она је чудесни спој особеног тренутка (песниковог надахнућа) и особеног места на коме се рађа (у Хиландару, у непосредној близини иконе). Песма је контрапункт личном и националном удесу, једина могућност превазилажења сваког бола и сигурна победа над апокалиптичним временом.

Међу савременим песницима, који су успели да створе значајан песнички опус посвећен Богородици свакако је и Иван Негришорац. Књигом *Светилник* он ће испевати најмонументалнији химну Богородици у савременој српској поезији обнављајући жанр акатиста као што је раније Иван В. Лалић обновио канон¹⁷. Песник само полази од ове древне форме црквене химнографије надограђујући, из сопственог песничког искуства, нове елементе, који се ослањају на оно претходно и канонско, али, истовремено, нуди нову емоцију и тако ствара једну изузетну поетску целину, која заузима посебно место у српској духовној поезији.

Највећи број песама српских песника о Пресветој Богородици жанровски се могу одредити као молитве, како оне настале у средњем веку тако и оне створене у новије време. Присутне су и у житијима (као поджанр), чиме доприносе обогаћивању лирског слоја хагиографске прозе (Доментијан, Архиепископ Данило Други)¹⁸. Као самостални жанр обележиле су поезију Монаха Никодима, Никона Јерусалимца, Димитрија Кантакузина, Гаврила Стефановића Венцловића, Лазе Костића, Светог Владике Николаја, Љубомира Симовића, Матије Бећковића и других. Код неких других аутора и у другим песмама налазимо елементе похвале и плача или се обнављају стари црквени жанрови, у нешто другачијој форми, као што су акатист и икос (Иван Негришорац), као и канон (Иван В. Лалић, Милосав Тешић). Значајан допринос континуитету теме и богатству жанрова дају и песничке минијатуре из лирске народне поезије, али и црквена поезија у деветнаестом и двадесетом веку (акатисти чудотворним иконама).

¹⁷ *Ibidem*, с. 416. О односу средњовековних жанрова и савремене поезије видети: М. Бјелица, *Реактуелизација византијских песничких облика у српској поезији 20. века*, Нови Сад 2022.

¹⁸ У савременој српској прози поджанр налазимо у романима Љиљане Ђуровић Хабјановић. Такве су и њене молитве. Види: *Радуј се, јер те српска уста хвале...*, с. 219–220. О мотиву Пресвете Богородице у прози Љиљана Ђуровић Хабјановић видети: М. Бојанић Ђирковић, *Љиљана пред лицем Мајке Божје: лик Богородице у делу Љиљане Хабјановић Ђуровић*, Београд 2019.

Захваљујући теотоколошкој поезији српска књижевност је задржала своју хришћанску нит одолевајући на тај начин ономе што је пролазно и нестално и на егзистенцијалном и на уметничком плану. Иако ова поезија повремено „приповеда“ и о догађајима, свака нарација у њој огрнута је лирским велом, јер однос песника према Богородици увек је дубоко емотиван.

То показује и антологија *Радуј се, јер те српска уста хвале*. Свака је песничка реч у њој, као што је речено у предговору, „шира од песме“, јер слави Ону која је „Шира од Небеса“¹⁹. А песма о Њој узноси ка небесима и песника и читаоца. Сведочи оно што је одавно потврђено: Богородица је, рођењем Јединородног, ородила поезију и догматику. Њоме се поезија одогматила, а догматика поетизовала – тропари и догмати постали су једно²⁰. Она је од Српског Златоуста створила Српског Дамаскина. Певајући о њој, српски је песник постао песник будућег века. Изнад свега, историја теотоколошке поезије је историја радости, јер је у њеном центру „Мати радости“ и „Свих радости Радост“. Чувена благовест о рођењу Христа јављена је Пресветој Богородици са неба најчудеснијим стиховима, којим истинска поезија бива охристовљена. Радосна вест је потпуно окренула ток поезије, а речи анђела нагостили су нову песму, песму неућутну и песму вечну. Ту песму већ читав миленијум певају и српски песници. Та је песма, у ствари, спасила образ српске поезије, јер је песма о Мајци Спаситеља. Антологија, којом је представљена српска теотоколошка поезија у свом миленијумском ходу, је својеврсни покров под којим је закриљен сабор српских песника придружен оном невидљивом хору који непрестано, и на небу и на земљи, слави Пресвету Богородицу. Иако су уметнички домети ових песама различити, оне су по нечему, по оном најважнијем, јединствене – сведоче о једној и истој љубави према Оној, која је родила Љубав²¹. Надживевши времена, која јој нису била наклоњена, као и уметничке трендове, који су се удаљавали од сакралне поезије, песме посвећене Пресветој Богородици, без обзира када су настале, сведочанство су и вере и уметности.

¹⁹ Д. Бојовић, *Реч „шира од песме“ у част „Шире од Небеса...“*, с. 16.

²⁰ Расправљајући, поводом „Четири канона“ Ивана В. Лалића, о односу богословља и филозофије, са једне стране, и поезије, са друге, Драган Стојановић истиче: „Не даје ни филозофија, ни наука, па ни теологија последњу реч, ‘која остаје’, такву реч ‘заснивају’ песници, не претендујући на истину до које је филозофији, науци и теологији стало, али полагајући право на то да оно што они кажу *остане* као смисаони светионик народу или, чак, човечанству у целини. При том песничка реч усмерава и емоције, што није мање важно.“ Д. Стојановић, *Повеће у Богородицу...*, с. 93.

²¹ Према: Д. Бојовић, *Реч „шира од песме“ у част „Шире од Небеса...“*, с. 18.

SUMMARY

Dragiša Bojović

A Thousand Years of The Celebration of the Holy Mother of God in Serbian Poetry

Keywords: Mother of God, poetry, Serbian literature, genres

The presence of Christian motifs in Serbian poetry can be traced from its beginnings to the present day. Among those motifs, which have an uninterrupted continuity, is certainly the motif of the Holy Mother of God, who becomes the key subject of address in many songs, especially in prayers and hymns. From Dimitrije Sinait, who created on Mount Sinai, to contemporary poets, there is a time frame of a thousand years. In this period, numerous poets whose inspiration was the Mother of God created their works, and in the second half of the 20th century, the motif of a Hilandar icon, Trojeručica, the Mother of God, occupies a very important place in Serbian poetry.